

Fərhad Ağazadə və latın əlifbasına keçid

(Fərhad Ağazadənin anadan olmasının 130 illiyinə həsr edilir)

Fərhad Ağazadə
(1880-1931)

Vaxtilə islamlaşan, Xəlifəliyin bir vilayətinə çevrilən və İslam sivilizasiyasının üzvü olan Azərbaycanda ərəb əlifbasından istifadə olunması təbii olmuşdur. Alimlər, şair və yazıçılar, sənameçilər bu əlifbadan istifadə edərək əsərlərini ərəb (dövrün əsas elm dili), fars (dövrün əsas poeziya dili) və 13-cü yüzillikdən başlayaraq, həm də türk (dövrün əsas ünsiyyət dili) dilində yazmışlar.

***

19-cu əsrin ortalarından başlayaraq Avropanın və Rusiyanın elmi-mədəni təsirinə məruz qalan Azərbaycan mütəfəkkirləri və ziyalılarının bir qismi ərəb əlifbasının əhalinin savadlanmasında və dilimizin inkişafında ciddi maneəyə çevrildiyi fikrinə düşmüş, onun islahı yolunda çalışmış, mübarizə aparmışlar. Bu məsələdə ilk təşəbbüs M.F.Axundova (1812-1878) məxsusdur.

M.F.Axundovun ərəb əlifbasının islahatı haqqında düşündüyünü onun 1854-cü ildə yazdığı bəzi məktublarında görmək olar. Bu yolda planlı, sistemli fəaliyyətə isə M.F.Axundov 1857-ci ildən başlayır. Təxminən 70-ci illərə qədər Axundov əsasən ərəb əlifbasının islahı üzərində işləsə də, artıq bu illərdə o, əlifbanın dəyişdirilməsini mümkünliyini qeyd edir. 1870-ci ildə o, ərəb əlifbasının latın hərfləri əsasında dəyişdirilməsi ilə bağlı ilk layihəsini tərtib edir və onu bu məsələlərlə ciddi maraqlanan gənc Məhəmməd Ağa Şaxtaxthya (1846-1931) göndərir. Bundan sonra o, öz layihəsində bəzi hərflərin şəkillərini dəyişir və 1873 ildə özünün latın əlifbası layihəsinin son variantını hazırlayır.

Bu illərdə, M.F.Axundov artıq ərəb əlifbasının islahı ideyasından tam əl çəkir və onun latın əlifbası ilə dəyişdirilməsindən başqa bir variantı qəbul etmirdi.

Lakin uzunmüddətli səylərinə baxmayaraq, M.F.Axundov nəinki əlifbanın dəyişdirilməsinə, onun islah olunmasına da nail ola bilmədi. Bununla belə, ərəb əlifbasında hərflərin şəkillərinin latın hərfləri ilə əvəz edilməsi ideyası ilk dəfə M.F.Axundovdan gəlmişdir və bu ideyanın həyata keçirilməsi missiyası isə təxminən yarım əsr sonra, başqa insanların üzərinə düşəcəkdir.

Yeni əlifba uğrunda mübarizədə, haqqında mütləq danışılması lazım gələn şəxsiyyətlərdən biri də M.F.Axundovun davamçılarından olan, 1889-ildə İranın Qafqazda Baş Konsulu olmuş Mirzə Riza Xandır (1853-1935).

***

19-cu əsrin 70-ci illərində, ərəb əlifbasının islahı yolunda fikirlərin yüksək vüsət aldığı bir dövrdə «Muşaq» adlı erməni qəzeti və «Qolos» adlı rus qəzeti ərəb əlifbasının çətinliklərindən yazır və bunu bəhanə götürərək müsəlman uşaqlarının erməni və rus məktəblərində oxuması təkliflərini irəli sürmüşdülər. Bu məsələdən təsirlənən Mirzə Riza Xan, 1879-cu ildə latın hərfləri ilə «Risaleyi-

Ərəb əlifbasının islahı və latın əlifbası ideyasının yaranması

Rüşdiyə» (Alphabet Ruchdie) adlı əlifba kitabçası çap etdirmişdir. Lakin hərflərin sayının çox olması (əlifbada 49 hərf var idi), sətirüstü işarələrə həddindən artıq yer verilməsi, eləcə də bir sıra hərflərin şəklinin bir-birinə çox yaxın olması və s. məqamlar bu əlifbanın tətbiqinə və uğur qazanmasına imkan verməyə də, latın əlifbasına praktik keçid baxımından bu əlifba tarixi əhəmiyyətə malik idi.

Ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsi ideyası bir variant olaraq M.F. Axundovdan gəlsə də, bu məsələ uğrunda heç kim ciddi və planlı iş görməmişdi. Düşünmək olar ki, M.F. Axundovdan sonra ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsi yolunda mübarizə yeni vüsət almalı idi. Çünki ortada M.F. Axundov tərəfindən irəli atılan latın əlifbası ideyası və konkret layihə artıq mövcud idi. Lakin bu baş vermədi. Əlifba uğrunda əsas mübarizə yenə də ərəb əlifbasının ciddi islahı üzərində qurulurdu və latın əlifbası ideyası sanki unudulmuşdu. Faktiki olaraq

Mirzə Fətəli Axundov
(1812-1878)

bundan sonra heç kim yeni latın hərfləri ilə irəli sürməmiş (Mirzə Riza Xanın yuxarıda deyilən əlifba kitabçası istisna olmaqla) və bunu ciddi müzakirə obyektinə çevirməmişdir.

Əlifba məsələsi müəllimlər qurultayında

1906-1907-ci illərdə əlifba məsələsi yenidən gündəmə gəldi. Bununla bağlı Bakıda keçirilən birinci (1906) və ikinci (1907) müəllimlər qurultayı haqqında qısaca danışmaq zəruridir.

1906-cı il may ayının 21-də Nəriman Nərimanov (1870-1925), Həsən bəy Zərdabi (1842-1907), Fərhad Ağazadə (1880-1931) və başqalarının fəal iştirakı ilə bir sıra müəllimlər Bakıda, «Nicat» Cəmiyyətində bir yerə yığılaraq rus-azərbaycan məktəblərindəki vəziyyəti müzakirə edirlər. Ətraflı müzakirələrdən sonra 3 bənddən ibarət aşağıdakı qərar qəbul edilir.

1. Avqust ayının 15-də Bakıda müsəlman müəllimlərindən bir iclas (qurultay) tərtib olunsun və iclasa Qafqazın hər yerindən müəllimlər dəvət olunsunlar.

2. Müəllimlərə bu iclasda müzakirə olunaq məsələlər yazılıb məlum olunsun.

3. Əgər məclisə qeyri yerlərdən müəllimlər az gəlsələr, Bakı müəllimlərinin iclasını iclası-ümumi hesab etsinlər və onun qətnaməsinə külli müəllimlər itaət etsinlər (burada və bundan sonrakı bütün sitatələrdə orfoqrafiya saxlanılmışdır).

Bundan sonra qurultaya hazırlıq işlərinin yüksək səviyyədə aparılması üçün Nəriman Nərimanov (sədr), Həsən bəy Zərdabi, Fərhad Ağazadə, Əlisgəndər Cəfərzadə və Yusif Əfəndizadədən ibarət xüsusi komissiya təşkil edilir. Qurultayda müzakirə ediləcək hər hansı bir məsələyə aid

bütün suallarla yalnız 3 nəfərə- Nəriman Nərimanov, Həsən bəy Zərdabi və Fərhad Ağazadəyə müraciət edilməsi tövsiyə edilirdi. May ayının 21-dən avqust ayının 11-nə qədər 12 iclas keçirilir və müzakirələr nəticəsində keçiriləcək müəllimlər qurultayına hazırlıq işləri tam başa çatdırılır və qurultay avqustun 15-də başlayır.

Birinci qurultayda, əsasən, yeni tədris proqramları, bəzi tədris proqramlarına uyğun dərsliklərin hazırlanması, tədrisdə «lal metod»un ləğv edilməsi, yeni təlim metodunun müəyyənləşdirilməsi yolu ilə məktəblərdə tədrisin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, müəllimlərin hüquqlarının qorunması, Azərbaycan dili dərslərinin həftəlik saatlarının artırılması və bir sıra başqa məsələlər üzrə vacib qərarlar qəbul edilir. Fərhad Ağazadə qurultayın katibi olmuşdur.

İkinci qurultayın bir il sonra keçirilməsi planlaşdırılır və bu dövrə qədər Azərbaycan dilində müxtəlif dərslər kitablarının yazılması tövsiyə edilir.

İkinci qurultay 1907-ci il avqust ayının 25-də başlayır. Birinci qurultayın tövsiyələrinə uyğun olaraq, Fərhad Ağazadə Abdulla Əfəndizadə və Süleyman Sani Axundovla birlikdə ərəb əlifbasının ciddi islahı üzərində qurulmuş bir «əlifba» kitabının layihəsini hazırlamışdılar.

Qurultayın 28 avqust tarixli iclasında bu «əlifba»nın üstünlüklərini sübut etmək üçün Fərhad Ağazadə ətraflı çıxış edir və əlifbanın tətbiq edilməsi məsələsini qaldırır. Bu məsələ ətrafında iclasda möhkəm müzakirələr və hətta mübahisələr olur. Sonda belə qərara alınır ki, qəzet olaraq Fərhad Ağazadəyə və başqa bir müəllimə (təəssüf ki, mənbələrdə bu müəllimin kimliyi haqqında məlumat əldə etmək mümkün olmadı) bu əlifbanı tətbiq etməyə müvəqqəti icazə verilsin, müəyyən müddətdən sonra bunun məktəblilər tərəfindən necə qavranılması, uşaqların hansı zaman ərzində kitab və ya qəzet oxumaq səviyyəsinə çatması yoxlanılsın və sonra qəti qərar qəbul edilsin. Başqa mənbələrdə bu məsələnin sonralar necə cərəyan etməsi haqda məlumat tapa bilməsək də,

Mirzə Riza Xan
(1853-1935)

Fərhad Ağazadəyə istinad edərək deyə bilərik ki, qurultayda qəbul olunan bu qərar elə oradaca unudulmuş və nəticəsiz qalmışdı. Fərhad Ağazadə yazır: «Qurultayın sədərətində əyləşmiş şəxslərin məharəti buradadır ki, nə işi yandırdılar, nə də kababı, əlifbamızın qüsurlarını inkar etmədilər. Bizə də izn verdilər ki, yeni əlifbamızı təcrübədən keçirək. Lakin Maarif direktoru bizə izn verərdimi ki, hökumət məktəbində hələ misli görünməmiş, nəticəsi bəlli olmayan bir əlifbanı təlim edəydik, rəsmi məktəbdə təcrübələr yapaydıq? İşte, qüsurlar etiraf olundu. Bizim təklif etdiyimiz əlifba da əllərimizdə qa-

lub dünya işığını görmədi. Bundan istifadə edərək, yoldaşlarımızdan Mahmud bəy Mahmudbəyov cənabları, Çernyayevskinin üsuluna tabe olaraq müsəvvər türk əlifbasını (M.Mahmudbəyovun «Türk əlifbası və ilk qiraət» dərsliyi nəzərdə tutulur-İ. İsaخانlı) yaratdı ki, indiyə qədər davam edən əlifbaların ən dəyərlisidir».

Fərhad Ağazadə İkinci Müəllimlər qurultayında əlifba məsələsinin müzakirəsinə nail olsa da bundan uzağa getmək mümkün olmadı və bununla bağlı hər hansı bir ciddi qərar qəbul edilmədi. Artıq müzakirələrlə ciddi nailiyyət əldə edilməyinə inanmayan Fərhad Ağazadə bir neçə nəfərlə birlikdə (Süleyman bəy Əbdürrəhmanzadə, Süleyman Sani Axundzadə, Abdulla Talıbzadə, Abdulla bəy Əfəndizadə və Mahmud bəy Mahmudbəyov) 1907-1908-ci illərdə, nəzərdə tutulmuş bütün ciddi dəyişiklikləri özündə birləşdirən «ikinci il» (əlifba təlimindən sonra oxunan birinci kitab) kitabını çap etdirirlər. Bu kitabın qarşı çox böyük narazılıqlar və hücumlar olsa da, kitab nailiyyətsiz ötürülmədi. Faktiki olaraq bu kitabla və onun təsiri altında yazılmış bir sıra başqa dərsliklərlə köhnə ərəb əlifbasının zəifliyi və yarırsızlığı sübut olundu, islah olunmuş yeni əlifba və yazı qaydaları yavaş-yavaş Azərbaycanda və Azərbaycandan kənarında müxtəlif mətbuat orqanlarında, o cümlədən məşhur «Tərcüman» qəzetində tətbiq olunmağa başladı. Lakin bütün bu cəhdlərə baxmayaraq, əlifba məsələsində rəsmi qaydada ciddi dəyişikliyə nail olunması müşkül bir işə çevrilmişdi. «Sanki bu bir müqəddəs şeydir, buna dolaşmanı əlləri quruyarmış» (ifadə Fərhad Ağazadəninindir).

Vacib bir faktı da qeyd edək ki, ikinci qurultayda Fərhad Ağazadə ərəb əlifbasının ciddi islahı uğrunda çalışsa da, hələ 1906-cı ildə o, latın qrafikalı bir əlifba layihəsi hazırlamışdı. Görünür, o zaman ərəb əlifbasının yeni latın qrafikalı əlifba ilə əvəz edilə bilməsinə ciddi inanmadığına görə o, qurultayda daha real məsələni - ərəb əlifbasının islah edilməsi məsələsini qoymuşdur. Lakin bu faktı söykənərək hələ o illərdə Fərhad Ağazadənin latın əlifbası haqqında düşündüyünü deyə bilərik.

Latın əlifbası layihələri və «ərəbistlər»ə qarşı mübarizə

Əlifba məsələsində yeni canlanma Rusiyada Oktyabr inqilabından sonrakı dövrdə təsadüf edir.

1917-ci ildə Rusiyada dalbadal baş verən iki inqilab çar Rusiyasının devrilməsi və Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə nəticələndi. Həmin illərdə Azərbaycanda Məmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955), Əlimərdan bəy Topçubaşov (1865-1934) və başqalarının rəhbərliyi altında aparılan siyasi iş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasına gətirib çıxartdı.

Bu dövrdə Azərbaycanda ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçirilməsi prosesi çox geniş vüsət almaqda idi və bu məsələdə ən fəal yenə Fərhad Ağazadə olmuşdur.

(Davamı var)

İsaخان İSAKHANLI,
pedaqoji elmlər namizədi,
Xəzər Universiteti

